

O'ZLASHMA SO'ZLAR VA TERMINLAR

Andijon davlat chet tillari instituti

Sotvoldiyeva Mastura

Ilmiy maslahatchi: Xomidova Malohat

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiy tiliga kirib kelayotgan o'zlashma so'zlar va terminlarning paydo bo'lish sabablari, ularning til tizimida moslashish yo'llari hamda adabiy me'yor bilan bog'liq muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarni yozish va talaffuz qilishdagi ikkilanishlar, termin variantlarining ko'payishi va o'zbekcha muqobil tanlashdagi mezonlar yoritiladi. Misollar asosida ommaviy axborot vositalari va internet nutqida uchraydigan holatlar ko'rsatilib, terminlarni standartlashtirishda aniqlik, birxillik va tushunarlik tamoyillari muhimligi asoslanadi. Maqola yakunida o'zlashma terminlardan oqilona foydalanish hamda me'yoriy tartibga solish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: O'zlashma so'z, termin, o'zbek adabiy tili, adabiy me'yor, imlo, terminologiya, talaffuz, muqobil, leksik birlik, standartlashtirish.

Til — jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan va texnologiya yutuqlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tirik tizimdir. Shu bois har bir davrda til tarkibida yangilanishlar yuz beradi, yangi tushunchalar paydo bo'ladi, mavjudlari nomlanadi va nutq amaliyotiga kirib boradi. Bu jarayonda o'zlashma so'zlar va terminlar alohida o'rin tutadi. O'zbek adabiy tili tarixida ham arab-fors, keyinchalik rus tilidan kirib kelgan o'zlashmalar qatlamini ko'rish mumkin. Ular orasida vaqt o'tishi bilan me'yorlashib, umumxalq so'zlashuviga singib ketgan birliklar ham ko'p. Bugungi kunda esa globalizatsiya, axborot texnologiyalari, marketing va media sohalarining jadal rivojlanishi sabab inglizcha (ba'zan boshqa tillar orqali) terminlar oqimi kuchaydi. Natijada, adabiy me'yor bilan bog'liq bir qator muammolar yuzaga kelmoqda. Bir tushuncha uchun bir nechta variantning parallel qo'llanishi, imlo va talaffuzdagi ikkilanmalar, qo'shimcha qo'shishda moslashuvdagi farqlar hamda

o‘zbekcha muqobili mavjud bo‘la turib, begona shaklning ortiqcha ishlatilishi shular jumlasidandir. Bu holatlar rasmiy, ilmiy va ommabop matnlarda birxillikni susaytirib, tushunarlikka ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘zlashma so‘zlar — boshqa tillardan o‘zbek tiliga kirib, nutqda qo‘llanadigan leksik birliklardir. Ular odatda yangi predmet, hodisa, kasb, jarayon yoki tushunchani nomlash ehtiyojidan kelib chiqadi. O‘zlashmalar tarixiy jarayon sifatida barcha tillarda mavjud. Masalan: o‘zbek tilida arab-fors, rus, so‘nggi davrda esa ingliz tilidan kirgan qatlamlar buni yaqqol ko‘rsatadi. Termin esa ma’lum bir fan, kasb yoki soha doirasida aniq tushunchani ifodalovchi maxsus nomdir. Terminlarning muhim belgilariga aniqlik (tushuncha chegarasi ravshan bo‘lishi), bir ma’nolilikka intilish (ilmiy-uslubda chalkashlik bo‘lmasligi), tizimlilik (sohadagi boshqa terminlar bilan bog‘liq bo‘lishi), uslubiy betaraflik kiradi. Shu jihatdan, har bir o‘zlashma so‘z termin bo‘lavermaydi. Masalan, “trend”, “brend”, “kontent” so‘zlari ko‘pincha umumiy nutqda ham ishlatiladi, biroq ularning termin sifatidagi qo‘llanishi aniq sohaga bog‘langan holatda me’yorlashishni talab qiladi.

Zamonaviy o‘zbek adabiy tilida terminlar bir necha yo‘l bilan kirib keladi. Misol uchun, to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirish. Bunga internet, marketing, dizayn, blog, startap, brifing va boshqalar kiradi. Bu yo‘lda so‘z ko‘pincha o‘zbek talaffuziga moslashib ketadi yoki yozuvda turli variantlarda uchraydi.

Vositali (oraliq til orqali) o‘zlashish orqali ham terminlar o‘zbek tiliga kirib keladi. Ba’zi terminlar ingliz tilidan bevosita emas, boshqa tillar (tarixan ko‘pincha rus tili) orqali kirib kelgan. Natijada fonetik-imloviy ko‘rinishda farqlar yuzaga keladi. Kalkalash ya’ni so‘zma-so‘z tarjima asosida yasash ham shular qatoriga kiradi. Masalan: social network → ijtimoiy tarmoq. Bunda atama mazmuni saqlangan holda o‘zbekcha vositalar bilan ifodalanadi. Bu usul adabiy tilning ichki imkoniyatlarini ishga solgani uchun ko‘pincha ma’qul yechim sanaladi. Gibrid (aralash) shakllar ham mavjud. Misol qilib aytganda, onlayn-ta’lim, media-markaz, PR-bo‘lim kabi qo‘shma yoki chiziqcha bilan yoziladigan birliklar. Bunday shakllar ko‘paygani sari imlo birxilligi muammosi ham kuchayadi.

Ma'no o'zlashtirish (semantik o'zlashma). Ba'zan mavjud o'zbekcha so'z yangi, sohaviy ma'no kasb etadi. Bu usul termin yaratishda qulay bo'lishi mumkin, ammo u ham aniqlik mezoniga bo'ysundirilishi kerak. Adabiy me'yori bilan bog'liq bir nechta muammolar bor. Hozirgi nutq amaliyotida o'zlashma terminlar bilan ishlashda bir qator me'yoriy muammolar ko'zga tashlanadi. Variantlarning ko'pligi (bir tushuncha - bir necha shakl) shular jumlasidandir. Bir xil termin turlicha yozilishi yoki aytilishi adabiy me'yorni susaytiradi. Masalan: onlayn/online, oflayn/offline, blogger/blogger; ayrim hollarda talaffuz ham xalqchalashtirilgan va aslga yaqin ko'rinishlarda parallel yuradi. Variantlarning ko'payishi ilmiy va rasmiy matnda aniqlikni pasaytiradi, tahrir jarayonini ham murakkablashtiradi. Imlo va grafika masalalari ham yana bir muammodir. Lotin yozuviga asoslangan imloda ba'zi o'zlashmalarni yozish bo'yicha barqaror odat to'liq shakllanmagan holatlar uchraydi. Xususan, chiziqcha, qo'shib yozish va ajratib yozish muammolari (onlayn ta'lim / onlayn ta'lim), qisqartmalarni yozish (IT, PR, SMM kabi) va ularni qo'shimcha bilan qo'llashdagi birxillik (IT sohasida, PR bo'limi kabi) dolzarb muammolar sirasiga kiradi.

Qo'shimcha qo'shish (morfologik moslashuv). O'zlashma so'zlarga o'zbekcha qo'shimcha qo'shilganda ham bir me'yori talab etiladi, misol uchun kasb egasini bildirish, blogger, dizayner, menedjer kabi shakllar bilan bir qatorda blogchi, dizayner kabi variantlar ham uchraydi. Qo'shimcha qilinganda abstrakt tushuncha yasash ham mumkin, -lik, -chilik (masalan, bloggerlik, hamkorlik), jarayon ma'nosi bildirish, -lashtirish (masalan, standartlashtirish). Bu yerda eng muhim masala — qulaylik, tushunarlilik, barqarorlik. Nutqda ko'p ishlatiladigan shakl me'yorlashadi, ammo rasmiy-yozma uslubda birxillik saqlanishi kerak.

O'zbekcha muqobili bo'la turib, begona shaklning ortiqcha ishlatilish holatlari ham mavjud. Ba'zan o'zbek tilida aniq va sodda muqobil bo'la turib, "zamonaviy ko'rinish" uchun o'zlashma so'z afzal ko'riladi, masalan, "kontent" o'rniga "mazmun", "menejment" o'rniga "boshqaruv" kabi so'zardan foydalanish. Bunday holat matnning umumiy tushunarlilikini pasaytirishi, ortiqcha soxta rasmiylikni kuchaytirishi, yoki adabiy tilning tabiiy ifoda vositalarini siqib chiqarishi

mumkin. Shu bilan birga, ayrim terminlar xalqaro ilmiy maydonda mustahkam o‘rnashgan bo‘lsa, ularni butunlay siqib chiqarish ham amaliy jihatdan qiyin masala bo‘lib qoladi. Demak, masala borini inkor qilish emas, me‘yor va vaziyatga mos tanlovdadir. Terminlarni me‘yorlashtirishda turli xil usullardan foydalanilishi mumkin. O‘zlashma terminlar masalasida muvozanatli yondashuv zarur, me‘yorlashtirishda esa aniqlik va bir ma‘nolilik mezonlari ustuvor bo‘lishi maqsadga muvofiq. Termin bitta tushunchani aniq bildirishi kerak, agar so‘z turli ma‘noda ishlatilsa, ilmiy matnda izoh yoki muqobil tanlash zarur bo‘ladi. Bir xillik (standart), rasmiy hujjatlar, darsliklar, OAV va ilmiy maqolalarda terminlar imkon qadar yagona shaklda qo‘llanishi, bir sohada “termin tartibi”ni yuzaga keltiradi. Tushunarliklik va ommaboplik, ommabop matnda o‘zlashma termin birinchi marta keltirilganda qisqa izoh berish foydali bo‘ladi. Misol uchun startap (yangi biznes loyihasi), brifing (qisqa rasmiy uchrashuv/axborot berish) kabi so‘zlarga izoh berib ketish muhim. O‘zbek tilida muqobil yaratishning samarali yo‘llaridan biri tilning ichki imkoniyatlariga tayanishdir. Kalkalash (ijtimoiy tarmoq); so‘z yasash imkoniyatlari orqali (-chi, lik, -lash, -lashtirish) o‘zbek tilida muqobil termin yaratish mumkin. Nafaqat soha mutaxassisi balki tilshunos bilan hamkorlikda ishlash samarali hisoblanadi. Chunki termin yaratish yoki tanlash faqat “tilchi” yoki faqat “soha” masalasi bo‘lib qolmasligi kerak. Eng yaxshi natijaga ikki tomon hamkorligida erishish mumkin.

OAV va ta‘lim muassasalarida terminlarning yagona ro‘yxati va qisqa izohli qo‘llanmalar (mini-lug‘atlar)ni joriy etish bu muammoga amaliy yechim bo‘la oladi. Bulardan tashqari, muayyan sohalar bo‘yicha (IT, tibbiyot, iqtisod, huquq) muntazam yangilanadigan terminologik bazalarni shakllantirish, matn tahririda (ayniqsa internet nashrlarida) terminlarning yozilishi ham foydali uslublardan biridir. Qisqartmalar va chiziqcha qo‘llanishini bir me‘yorda ushlaydigan “uslubiy qoida” (style guide)dan foydalanish, o‘zbekcha muqobil ommalashishi uchun uni darslik, rasmiy hujjat va tele radio nutqida izchil qo‘llash eng maqbul amaliy taklif bo‘la oladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zlashma so'zlar va terminlar o'zbek adabiy tilining rivojlanishida tabiiy va muqarrar hodisadir. Biroq zamonaviy davrda terminlar oqimi tezlashgani sari adabiy me'yorni saqlash masalasi ham dolzarblashmoqda. Bir tushuncha uchun bir necha variantning parallel yurishi, imlo talaffuzdagi ikkilanishlar hamda o'zbekcha muqobili mavjud bo'lgan holda begona shaklning ortiqcha ishlatilishi til birxilligiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'zlashma terminlardan foydalanishda aniqlik, tushunarlilik va standartga tayanish, terminlarni me'yorlashtirishda esa tilshunoslar, soha mutaxassislari va OAV hamkorligini kuchaytirish muhimdir. Terminlar tartibga solinib, izchil qo'llangandagina o'zbek adabiy tili zamon bilan hamnafas holda barqaror rivojlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – 256 b.
2. Shukurov Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – 280 b.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 680 b.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 192 b.
5. Abdurahmonov G'. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 240 b.
6. O'zbek tilining imlo qoidalari. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat tilini rivojlantirish departamenti, 2019.
7. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.
8. Ziyonet ta'lim portali. – URL: www.ziyonet.uz